

AZƏRBAYCANIN TARİX YADDAŞINDA ANTİTERRORUN İCTİMAİ-HUMANİTAR KONSEPTİ

- Açar sözlər:** Tarix yaddaşı, milli-mənəvi dəyərlər sistemi, «Xeyir və Şər» anlayışı, «Hərb və Sülh» dünyagörüşü, terrorun oxşarı, terror.
- Keywords:** Public opinion, the system of national and moral values, the notion of «Good and Evil», the vision of «War and Peace», similar to terror, terror.
- Ключевые слова:** Историческая память, система национальных и моральных ценностей, концепция «Добра и Зла», мировоззрение «война и мир», аналог террору, терор.

Azərbaycanın coğrafiyasında yaşayan insanların keçdiyi təkamül prosesinin, xüsusilə də gözəllik anlayışının etnopsixoloji cəhətdən dərkə və qəbulu yerli sosisumun milli-mənəvi dəyərlər kompleksinin tarixi əsaslarını müəyyənləşdirməklə sıx bağlıdır. Bu insanların cəmiyyətdə davranış qaydalarını, yaşamaq eşqini, azadlıq ideallarını, diriliş-dirəniş strategiyasını araşdırmaq-anlamaq metodologiyası məhz bu möntiqə əsaslanır. Başqa sözlə, Azərbaycan insanının vəhşət üsullarına qarşı tərbiyəsi və Şər qüvvəyə nifrət ruhu məhz buradan qaynaqlanır. Qeyd olunan amillər toplusu Azərbaycanda antiterrorun baza prinsipini formalaşdırmışdır. Bu kontekstdə ümumvəhdət konsepsiyasının sosiomədəni problemlərin elmi tədqiqi prosesinə təsiri məsələsi də əhəmiyyətli rol oynayır.

İnsan amili əsasında baş vermiş vəhşətli hadisələrin mahiyyəti, bu günün terrogen reallıqlarının analizi göstərir ki, keçmişdə də, hazırda da terrorun kökündə cəmiyyətin mədəni - psixoloji tənəzzülü faktı durur. Problema bu istiqamətdən diqqətdən aydın olur ki, Azərbaycan insanının hər cür vəhşət törətmək hissindən uzaq tərbiyəsi uzun proses keçmişdir. Azərbaycan insanının “dirilik ağacı” haqqındakı görüşlərə, təbiətin ölməsi və yenidən dirilməsi barədə humanist inanca malik olması, həyat eşqi düşüncələri və vəhşət törətmək, nahaq qan tökmək iddiaları bir-birinə yad və uzaq estetik görüşdür. Bu kontekstdə demək olar ki, Azərbaycan coğrafiyasında yaşayan insanların keçdiyi təkamül prosesi yerli mədəniyyətin mahiyyətini anlamaqda, müasir sosisumun milli-mənəvi dəyərlər sistemini dərk etməkdə xüsusi önəm daşıyır.

* Elçin Cabbarov - AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun “Azərbaycanın tarixi deoqrafiyası” şöbəsinin aparıcı elmi işçisi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru.

Erkən tarixdə Azərbaycan insanının əqli səviyyəsi ətraf mühiti müşahidə və ona diqqət yetirmək əlamətləri ilə dəstəklənən sitayiş üsuluna bağlı olmuşdur. Azərbaycan ərazisindəki Azıx marağı. Qobustan qayaqəstli rəsmləri üzərində aparılan araşdırmalar göstərir ki, bu coğrafiyanın insanı təcəvüz motivlərindən uzaqdır. Bu baxımdan bəzi müəlliflər ümumiləşdirici qənaət olaraq qeyd edəndə ki, ibtidai icma quruluşu dövründə "primitiv insanların həyatda sağ qalmaq üçün bir-birinin canına qəsd etməsi" ilk terrorçuluqdur mülahizəsi səhvdir. Qobustandakı əski təsvirlərdə qadın məhz ana – qadın başlanğıca işarə kimi humanist düşüncədən qaynaqlanır, analıq duyğusunun mahiyyətindəki qorumaq, müdafiə etmək, həyatı səvmək anlayışlarının realizəsi kimi xatırladılır. Qayaüstü rəsmdə məhz yallı rəqsinin rəmzi birlik və dinc yanaşı yaşamaq ideyasının tərənnümüdür. Bunlar kompleks halda Azərbaycan insanının düşüncəsində vəhşət törətmək hissinin yer tutmadığının göstəricisi kimi qəbul edilə bilər.

Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları göstərir ki, təbiətlə harmoniyada yaşamaq və *sosial ədalət* prinsipini insanlararası münasibətlərin zirvəsi hesab etmək qədim azərbaycanlıların yaşamaq və düşünmək tərz, həyata tətbiq mədəniyyəti olmuşdur. Həmin insanların yaşadığı coğrafiyada müxtəlif inancların yaranması və tədricən müxtəlif etno-psixoloji xüsusiyyətlərin və ictimai-humanitar qanunların həyatda hegemonluq qazanması insan və cəmiyyət arasındakı münasibətlərə siyasət əlamətləri və savaş motivləri aşılamışdır. Bu düzən ən qədim və ilkin strateji təfəkkürün – «Xeyir və Şər» qüvvə daşıyıcılarının həyata baxış ölçüsü olmasına birbaşa təsir etmiş, buradan qaynaqlanan «Hərb və Sülh» dünyagörüşünə yaşmada nəyin seçimi əxlaqını müəyyənləşdirmişdir. Azərbaycan coğrafiyasında yaşayan xalqın etnogenezini məhz bu strateji təfəkkürlə böyük təkamül prosesi keçmişdir. Bu prosesdə, Şər, məhz insana qəsd kimi təfəkkürə hopmuş və Şərə qarşı mübarizə amal, xarakter olaraq formalaşmışdır.

Azərbaycan coğrafiyasında əski fəlsəfi baxış kimi Zərvanilik qeyd olunur. Bu təlimə görə həyatda iki qüvvə: bütün varlığın **yaradıcısı** və bütün varlığın **məhvədicisi** olan qüvvələr bir-biri ilə mübarizədədir. İctimai mühit o dövrün insanını birinci qüvvəyə tapınmaq üçün inandıraraq tərbiyyələndirirdi. Bu təlim özündən sonra bir çox dünya fəlsəfi fikirlərinin əsaslarına təsir göstərmişdir. Zərdüştlük bu təlimi tənqid etsə də, sonra ondan bəhrələnmişdir. İlk utopik cəmiyyət və onun sosial ədalət, insan azadlığı, xeyir işlər kompleksini özündə ehtiva edən Zərdüştlük orta əsrlər dövründə bir çox həyata baxış sistemlərinə təsir göstərmiş, ictimai və humanitar elm sahələrinin inkişaf tendensiyasına təkan vermiş, insana azadlıq, ədalət və hüquq bərabərliyi kimi konseptual dəyərlər aşılamışdır. Həmin təsir sahəsində maqlar və manilik də olmuşdur. Maqlar insanın mənəviyyəti məsələlərinə xüsusi önəm vermiş və öz dövrünün təbiyyət elmlərinin nailiyyətlərindən çıxış etmişlər. Işıq və Zülmət qarşıdurması haqqındakı sosial təlimlərin kahinlər vasitəsilə insanlar arasında yaymışlar.

Bütün bunlar tədricən insan amilinin sosial dəyərini qətiləşdirmişdir. Ona görə də hər bir haqsızlığa insana dəyən zərər üzərindən yanaşılmış və onun aradan qaldırılmasına cəhd edilmişdir [1, 521 – 535.].

İlk kütləvi etiraz səsi olan Məzdəkin başçılıq etdiyi üsyanın (481 – 529-cı illər) qayəsi insanın insanlıq üçün sosial ədalətə dəvət və tələb addımı idi. «Avesta»da da fikrə dəstək yetərincədir. Əsərin 3-cü fraqardı [2, 85 - 96] «Torpaq» adlanır və tanrı Hörmüz bərkətli və bərkətsiz yurd yerlərini xeyir və şər motivləri əsasında şərh edir, əkinçi əməyinin və maldarlığın, torpağa sevinc bəxş edən insanın uca tutulması ilə yanaşı, torpağı təhqir edənə, insan qanına bulaşdırana veriləcək cəzaları da göstərir. Buradakı dünyaya baxış sülh, əmin-amanlıq içərisində əkil-becərmək, günahın ədalətlə çözülməsi üzərində kamala çatır; insanın ölümü günahın son həddi, qatillik Şərin zirvəsi kimi təqdim edilir. 4-cü fraqardın ikinci yarımbaşlığında («Zorakı hərəkətlərin siyahısı və bunların qarşılığında cəzalar») insanın əlinə silah alması, başqasına hədə-qorxu gəlməsi, hücum etməsi, qan tökməsi günah olaraq təqdim edilir və həmin günahların hər birinin xarakterinə uyğun cəza növləri göstərilir. Və yaxud «Divlər üzərində qələbə» fraqardında tanrı Hörmüz onu öldürməyə gələn divlər Divi ilə mübarizəyə silahla deyil, məhz sözlə – Həqiqəti ifadə edən sözlərlə başlayacağını bəyan edir.

Sonralar Qurani-Kərimin mənəvi qüdrətinə bağlılıq və onun vicdan ölçüləri ilə düşünən [«<...> yazıb hökm etdik ki, hər kəs <...> yer üzündə fitnə-fəsad törətməmiş bir şəxsi öldürsə, o, bütün insanları öldürmüş kimi olur. Hər kəs belə bir kimsəni diriltsə (ölümdən qurtarsa), o, bütün insanları diriltmiş kimi olur <...> »] [3] Azərbaycan insanının multikultural dəyərlərinin daha da zənginləşməsi yeni mədəniyyət məntiqini – bərabərlik, itaət və ancaq tək olan Allaha səmimi sitayiş – ictimai fikir sistemində çevirmişdir. Həmin məntiq Azərbaycan dünyagörüşündəki çoxmədəniyyətli və sosial dözümlülüyə xüsusi rənglər əlavə etmiş, uzun əsrlərdən keçərək bu günə gəlib çatmışdır.

Sonrakı dövrlərdə yaranan Xürrəmilik (VIII əsrin sonu – IX əsrin I yarısı) də sosial xarakterli ədalət prinsipinin gündəmə gətirilməsi və qorunması çərçivəsini genişləndirərək, siyasi xarakterli məsələlərin də kollektiv qərar qəbulu şəklində ədalətli həllini önə çəkmiş, o dövrün milli düşüncəsində azad insan və düşmənə azad vətən anlayışını qabardaraq həyat eşqi səviyyəsinə yüksəltmişdir [4]. Bu yoldakı davalar nə hakimiyyət davası idi, nə də qılınc xəşbəxtliyi idi, Azərbaycan insanı, sözün ən geniş mənasında, sosial ədalət tələb edirdi və onun uğrunda çarpışırdı.

XI əsrdə Səlcuq türklərinin fəallaşması və geniş coğrafiyaya yayılması, XII əsrdən başlayaraq Azərbaycan intibahına doğru müxtəlif elm və sənət sahələrinin inkişafı özünün yüksək zirvəsinə çatmışdır. Bu tarixi xronologiyanın həddlərində məhz humanizm, sosial ədalət və müdrik hökmdar axtarışı o dövrün özünəməxsus demokratizmi ilə yaşamaq eşqini yaratmışdır. Orta əsrlərin silah qəhrəmanlığı və hər b şücaəti, əslində, Vətən və xalq qarşısında mənəvi borc əxlaqı idi, insanı qanına qəltan etmək həyatın mənası deyildi, lənət obyekti idi; beləliklə, silahın təntənəsi ilə tökülən insan qanı süjetlərinə əsaslanan əski qəhrəmanlıq eposlarına yeni baxış yaranırdı, yeni mərd, müdrik, elmi insan tərbiyəsi – mənəvi saflıq, ruhən ucalıq yeni tipli humanizm göstəricisi əsasında aparılırdı. Bu xronologiyanın davamında formalaşan «Ənəl-həqq» dünyagörüşü insanın ən uca varlıq kimi qəbulunu və təbliğini önə çəkmişdir. Qan tökməklə deyil, humanist, müdrik və elmi sözlə (bunu «Avesta»da təqdir olunan idrakin təntənəsi kimi də xatırlatmaq mümkündür) fəthəlik bəyənən idi. Beləliklə, azərbaycanlı ictimai-siyasi və bədii-fəlsəfi fikrində məhz Xeyir istiqamət öz inkişafını davam etdirmişdir. Ona görə də azərbaycanlı dünyagörüşündəki əzəzil və adil hökmdar qarşıdurması, hakimiyyətin dinc yolla müdrik, ədalətli və humanist dövlət başçısı ilə əvəzləndirilməsi fikri və yolları cəmiyyətdə silah gücünə vəhşətlər törətməklə deyil, tarixin insansevərlik yaddaşı və ictimaiyyətdə sosial ədalətin zirvəsindən təbliğ edilirdi. Bu səbəbdən də həttə şahlara və hökmdarlara yazılmış mədhyyələr də, əsasən, kiməsə yarıma, kimənsə maddi qazanc almaq üsulu deyildi, insanı həyatda kamilliyə səsləməyin, bəşəri gözəlliyi qavramaqda insansevərliyin əsas ölçü olmasının konsepti idi.

Qədim dini-mifoloji təsəvvürlər və adət-ənənələr üzərindən yol aşaraq, çoxəsrlik formalaşma taleyi yaşayan «Kitabi-Dədə Qorqud» eposu «insan və cəmiyyət», «vətəndaş və dövlət» münasibətləri, vicdan dəyərlərinin daha da güclənməsi, yayılması və s. vacib tarixi inkişaf mərhələlərinin yüzilliklərlə ölçülən alın yazısını ifadə etmədədir [5]. Bu dastandakı «Hər b və Sühl» dünyagörüşünün ancaq humanizm prinsipləri, yeni ictimai-humanitar gözəllik ölçüləri ilə bitkinləşməsi müasir azərbaycanlıların əcdadının ədalət və sədaqət, müdriklik və mərdlik, Vətənə, yaşca böyüyə, ata-anaya, sevgiyə-qadına sədaqət və məhəbbət, hökmdara və qanuna hörmət süjetləri ilə bəslənmişdir; ona görə də «Kitabi-Dədə Qorqud» hücum, işğal deyil, müdafiə olunmaq, işğaldan azad etmək doktrinasını təbliğ edən bədii abidədir və özünəqədərki vicdan azadlığı və sosial ədalət prinsipləri ilə formalaşmış qədim azərbaycanlıların dünyabaxışındakı humanizm və vətənpərvər döyüşçü-müdafiəçi təsəvvürlü cəngavərliyin təntənəsi kimi qəbul olunur. Bu dastanın yaradıcısı, yaşadıcısı olan xalq Şərə qarşıdır, bu günün şəri olan terrora, həttə terrorun oxşarına münasibətdə yad tərbiyə alaraq, həmin tərbiyə ilə də yaşamaqdadır.

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri arasında da bu fikrə dəstək ola biləcək faktlar çoxdur.

Azərbaycan nəsrində də bu ideyalar boldur. M.F.Axundovun «Kəmalüddövlə məktubları» Şərqdə, Asiya xalqlarının yaşadığı regionda mənəvi düşkünlüyün, dövlətdəki haqsızlıqların, xalqı zülmətdə və zillətdə saxlamaq şərtinin, bütövlükdə, ümumsavadsızlığın səbəb olaraq kəskin tənqidi, Şərə xidmətin qarşısının alınması üsulu kimi təqdim edilir. Üsyan və qətlərə şərait yaratmamaq fikrini təbliğ edən ictimai-siyasi traktat müəllifi «<...> hər bir yaxşı və pis əməlin mükafatı və cəzası müəyyən edilmiş» «Peymani-fərhəng» – «<...> qanun məcəlləsinin adını bu baxımdan xüsusi olaraq xatırlatması da təsadüfi deyil. M.F.Axundov həmin məcəlləni belə təqdim edir: «<...> məmləkətin heç bir yerində vilayət hakimlərindən bir nəfərinin də olsun adam öldürməyə ixtiyarı yox idi. Həttə qətlə vacib olan adamlar haqqında belə əvvəlcə yazıb, padışaha bildirməli idilər. Ancaq padışah «Peymani-fərhəng» əhkamına müvafiq olaraq nə cür fərman versəydi, onu icra edərdilər. Ümumiyyətlə, adam öldürmək cəzasından mümkün qədər çəkinərdilər <...>» [6, 21].

Beləliklə, Azərbaycan ictimai-humanitar fikrində məhz elm, zəka aləmi, yaradıcı təfəkkür yüksək dəyər ölçüsü idi, ağır zəhmətlə həyatına davam edən insan haqq-ədalət işığında müdafiə olunurdu, ona zülm verən əzəzil ədalətə dəvət edilir, ya da ədalət müstəvisində mühakimə edilirdi.

Xronoloji ardıcılığın davamında da təsdiq olunur ki, sonralar Azərbaycan ictimai-mədəni həyatında yaranan əsas ictimai-mədəni cərəyanların, birlik, məclis və dərnəklərin, ədəbi-mədəni məktəblərin təbliğat, təşviqat və təşkilatçılıq ideyası insanı öldürmək deyil, insanı yaşatmaq, xilaskarlıq, elm və maarifin yayılması, insanı vicdan dəyərləri ilə qorumaq üzərində formalaşdırılmışdı.

Qeyd edək ki, Azərbaycan coğrafiyasına münasibətdə işğalçılıq siyasətinin davamlı olması üçün bu regiona gəlmə elementlərin etno-siyasi psixologiyasındakı boşluqlardan hərbi-siyasi təzyiq vasitəsi kimi istifadə edən dairələr burada terrorun oxşarlarının, sonra isə terrorun özünün təhdid sistemi olaraq kök salmasında maraqlı idi [7]. Bu amil Azərbaycan cəmiyyətində terrora münasibət və ona qarşı mübarizə məsələlərinə xüsusi yanaşma düşüncəsini yaratmışdır. Buna görə də müasir Azərbaycan ictimai-humanitar fikrində terror probleminə münasibət milli tarix yaddaşına bağlılıqla fərqlənir, onun tələblərilə terrora qarşı mübarizə strategiyasının işlənilib hazırlanması və təcrübədə tətbiqi dövlət tələbi olaraq qəbul edilir.

Təbiidir ki, minilliklər ərzində müasir azərbaycanlıların əcdadlarının yaşadıkları ərazilərdə, qurduqları dövlətlərdə bu və ya digər motivlərə bağlı terrorun forma və məzmununu xatırladan hadisələr olmuşdur [8]; onların əksəriyyəti

terror hadisəsi kimi qəbul etmək terrorşünaslığın nəzəri prinsiplərinə cavab vermir [9].

Ümumiyyətlə, terrogen situasiya hər dövlətin öz ictimai-siyasi və milli-mənəvi dəyərlər sisteminin gözəlliyə münasibət ölçüsündən, son vaxtlar isə həm də təbii ehtiyatlarından, coğrafi mövqeyindən, maliyyə imkanlarından necə istifadə etmək bacarığından və əənəsindən, vətəndaşının elmi-mədəni səviyyəsindən və yaşam tərzindən asılıdır. Bu müstəvidə hər hansı yanlışlıq dövlətin daxilində terror üçün səbəb yarada bilər. Buna görə də müasir Azərbaycanın ictimai fikrində terrora münasibətin və terrora qarşı mübarizənin məntiqi məhz terrogen situasiya yaradan səbəblərə qarşı mübarizədən başlamaq strategiyası üzərində qurulmuşdur.

Beləliklə;

a. Terror Azərbaycan əxlaqına ziddir;

b. Müasir Azərbaycan dövlət quruculuğu fəlsəfəsində əənəvi ictimai-humanitar baxışlar və fundamental milli-mənəvi dəyərlər güclüdür;

Qeyd olunanlar səbəbindən Azərbaycan Respublikasının öz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra onun milli-mənəvi dəyərlər sisteminin təbii yolla və öz axarı ilə ölkənin müasir dövlətçilik fəlsəfəsinə hopması və yeni reallıqlar üzərində humanist insan ölçüsü ilə canlanması qanunauyğunluq olaraq qəbul edilir; buna görə də hazırda:

1. Azərbaycanda terroru dəstəkləyən siyasət aparılmır;
2. Azərbaycanda terrogen situasiya yarada biləcək səbəblər islah edilir;
3. Azərbaycan dövləti terror ilə təzyiqə məruz qalsa da, onun daxili-xarici siyasətində milli qisasçılığın təbliği və təşviqi qanundankənar hesab olunur, dövlətin mövcud qanunvericilik bazası hər cür Şər formatını qadağan edir;
4. Azərbaycan dövləti Ermənistan tərəfindən dövlət terroru ilə işğal olunmuş tarixi ərazilərini azad etmək üçün, yumşaq diplomatiyaya – danışıqlar prosesinə və hüquq normalarına üstünlük verir;
5. Azərbaycanda dövlət büdcəsi sosial yönlü formalaşdırılır;
6. Ölkədə investisiya yönlü siyasət prioritetdir;
7. Dövlətin əsas məqsədi və hədəfi humanist insan ölçüsünün səviyyəsini yüksəltməkdir.

Ümumiləşdirici qənaət olaraq: Azərbaycan Respublikasında terrora qarşı mübarizə onun tarix yaddaşına uyğun yaradılan hüquqi baza, humanist milli-mənəvi dəyərlər və bəşəri gözəllik meyarı daxilində aparılır. Bu prosesdə insan hüquqlarının qorunması əsas şərt olaraq qəbul edilmişdir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan milli ensiklopediyası. Azərbaycan. "Azərbaycan Milli Ensiklopediyası" Elmi Mərkəzi, Bakı, 2007.
2. Авеста «Закон против лэвов» (Видевдат). Адаптированный перевод, исследование и комментарии Э.В. Ртвеладзе, А.Х. Саидова, Е.В. Абдуллаева. СПб.: Изд-во Политехн ун-та, 2008.
3. Qurani-Kərim. Əl-Maidə, 5 – 32. Ərəb dilindən tərcümə edənlər: Z. Bünyadov, V. Məmmədəliyev.
4. Əhmədli R. Azərbaycan dövlətçilik fəlsəfəsi. B.: Nurlan, 2008.
5. Kitabı-Dədə Qorqud. Tərtib, transkripsiya sadələşdirilmiş variant və müqəddimə Fərhad Zeynalov və Samət Əlizadəndir. Bakı: Yazıçı, 1988.
6. Axundov M.F. Kəmalüddövlə məktubları. Bakı: Gənclik, 1969.
7. Cabbarov E. Erməni terroru və onun bəzi enosiya aspektləri. Bakı: Nurlar, 2019.
8. Azərbaycan tarixi: 7 cildə, Bakı, Elm, 1998 – 2003; Azərbaycan tarixi: Uzaq keçmişdən 1870-ci illərə qədər. Red. Əliyarlı S. Bakı: «Azərbaycan» nəşriyyatı, 1996.
9. Cabbarov E. Azərbaycanda terrora qarşı mübarizə tarix və müasirlik kontekstində // «Respublika» qəzeti, 2 – 6 oktyabr 2019.

SOCIAL AND HUMANITARIAN CONCEPT OF ANTI-TERROR IN THE HISTORICAL MEMORY OF AZERBAIJAN SUMMARY

The studied problem is considered in the article on the basis of the Azerbaijani national worldview. Through a historical prism, the factors determining the socio-humanitarian foundations of the attitude to the problem of terror and the historical and philosophical logic of the fight against it in Azerbaijan are covered.

СОЦИАЛЬНО-ГУМАНИТАРНЫЙ КОНЦЕПТ АНТИТЕРРОРА В ИСТОРИЧЕСКОЙ ПАМЯТИ АЗЕРБАЙДЖАНА РЕЗЮМЕ

Исследуемая проблема рассматривается в статье на базе азербайджанского национального мировоззрения. Сквозь историческую призму освещены факторы, определяющие социально-гуманитарные основы отношения к проблеме террора и историко-философскую логику борьбы с ним в Азербайджане.